

ეტიმოლოგიური შენიშვნები

1. დაჩი

დაჩი საკმაოდ ცნობილი სახელი იყო ჩვენში ძველად. სხვათა შორის, ეს სახელი ერქვა ვახტანგ გორგასლის ვაჟს, რომლის შესახებ ჯუანშერი შემდეგს მოგვითხრობს: „და მოიყვანა ვახტანგ ძე მისი, რომელსა ერქუა სპარსულად **დარჩილ** და ქართულად **დაჩი**, იყო ხუთისა წლისა და დაადგა გურიგუინი და დაუტევა მეფედ და დაუტევნა მის თანა შუიდნი წარჩინებულნი მისნი... და ამათ შეჰყვედრა ძე თვისი **დაჩი** და უბრძანა აღშენებად უჯარმისად და მუნ შინა ზრდად **დაჩი** მეფისად“¹.

„ქართლის მატიანეში“ იკითხება: „მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად **დაჩი**, ძე იოვანე ქუბულის ძისაჲ“² იმავე ძეგლში ერთად მოხსენიებულია ორი დაჩი: **დაჩი** კორინთელი და **დაჩი** სხუილოსელი³.

კარგად ცნობილია აგრეთვე ერთი **დაჩი**, რომლისაგან მოღწეულია ორი წერილი: ერთი მიუწერია სტეფანე მტბევრისთვის და მეორე – ანტონი მრუველისთვის. ორივე წერილი მოიპოვება განთქმულ შატბერდის კრებულში, რომელიც იოვანე-ბერას გადაუწერია X საუკუნეში. ორივე წერილი სრულად გამოაქვეყნა ჯერ თ. ჟორდანიამ⁴ და შემდეგ ე. თაყაიშვილმა⁵. პირველი წერილის ერთი ნაწილი მეც გამოვეცი⁶. ამ წერილების რაობას ილია აბულაძეც შეეხო⁷. კორნელი კეკელიძის მიხედვით, აღნიშნული დაჩი მოღვაწეობდა IX საუკუნის გასულს ან X-ის დასაწყისს⁸.

როგორც შატბერდის კრებულის ერთი მინაწერიდან ჩანს (გვ. 575), **დაჩი** ისე იბრუნვოდა, როგორც გიორგი; ე.ი. სიტყვის ბოლოკიდური ი ფუძისეულად ყოფილა გაგებული და არ იკვეცებოდა: „**დაჩის** ეთარგმნა ესე სომეხთა ენისაგან“. მინაწერი ტექსტის ხელითაა შესრულებული, შენიშნავს თ. ჟორდანიაცა და ე. თაყაიშვილიც. მაშასადამე, იგი იოვანე-ბერას ეკუთვნის, რაც საყურადღებოა მინაწერის დათარიღების თვალსაზრისით.

¹ ქ. ცხ. I, 185.

² იქვე გვ. 254.

³ იქვე. გვ. 269.

⁴ ქრონიკები, I, 99-101.

⁵ Описание рукописей... II, 640-644.

⁶ ძველი ქართულის ქრესტომათია. 1935, გვ. 67-78.

⁷ ი. აბულაძე ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში 1944, გვ. 0182- 0193.

⁸ კ. კეკელიძე ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I, (თბ., 1960), 142-143.

ასეა ეს არა მარტო ხანმეტ და ჰაემეტ ძეგლებში, არამედ ქართული ენის ისტორიის მთელ მანძილზე: მეორე სუბიექტური პირისა და მესამე ობიექტური პირის აღმნიშვნელი პრეფიქსი ერთი და იგივეა და თითქოს არც ჩანს რაიმე საფუძველი იმის სავარაუდებლად, რომ შეიძლებოდა ოდესმე ეს ორი არსებითად საპირისპირო ფუნქცია სხვადასხვა ფორმანტით აღნიშნულიყო.

რატომ უნდა იყოს ასეთი ვითარება მორფოლოგიური ელემენტებით მდიდარ ქართულ ენაში? ამ კითხვას პირველად ჩვენ არ ვსვამთ. გ. ახვლედიანი აღნიშნავდა: „სრულიად არ შეიძლება უსაფუძვლო სკეპტიციზმად ჩაითვალოს, თუ ვიტყვით ვინ იცის, ქართულს, როგორც ასეთს, შეიძლება არასოდეს არ ჰქონია S2 და O3 პრეფიქსების ხმარება აურეველი, და მართლაც: რა არის საერთო მიშვნელობის მხრივ მეორე პირის ქვემდებარესა და მესამე პირის დამატებას შორის, რომ იმათ პრეფიქსებს ერთნაირი ფონეტიკური სახე უნდა ქონდესთ?“

განსაკუთრებით საინტერესოა ამ მხრივ ა. შანიძის შენიშვნა: „სუბიექტური ნიშანი მე-2 პირისა და ობიექტური ნიშანი მე-3 ირიბობიექტური პირისა ერთნაირი ბგერაა, მაგრამ ისინი უთუოდ განსხვავებული ფორმებისაგან მომდინარეობენ. განსხვავებას მათ შორის მწერლობის წინა ხანაში უნდა ჰქონოდა ადგილი. მოღწეული წერილობითი ძეგლების ენაში ეს განსხვავება არსად დადასტურებული არ არის“¹⁰. ამ მოსაზრებაზე დაყრდნობით, ვფიქრობთ, რომ S2 და O3 პირების აღსანიშნავად ერთი და იმავე პრეფიქსის გამოყენება მეორეული უნდა იყოს. გასაღებს კი „ხანმეტობა-ჰაემეტობა“ უნდა გვადლევედეს.

უეჭველად ისმის კითხვა: რატომაა ჰაემეტ ძეგლებში ვარ ზმნაში ი სუბიექტური პირის ნიშნად **ხ** (ხ ა რ)?¹¹

ჩვენი პასუხი ასეთი იქნება: თავდაპირველად ქართველური ენების ერთობის ადრინდელ საფეხურზე, S2 და O3 პირებს სხვადასხვა ნიშანი გამოხატავდა: S2 ხანით აღინიშნებოდა (რომელიც ხარ, ხვალ ხვედ/ხვიდ ზმნებში დღემდე შემოგვრჩა), ხოლო O3 ჰაეთი. ენაში საკმაოდ ხშირია S2O3 კომბინაციის შემთხვევები¹². მაშინ, ბუნებრივია, ზმნაში უნდა აღნიშნულიყო როგორც S2 ისე O3 პირები. შდრ. S1O3 კომბინაცია ქართულში: შეხუბთ, აღჰუმართე, მივსწერე. მაშასადამე, ქართულისათვის არ არის უცხო სხვადასხვა პირის აღმნიშვნელი ორი პრეფიქსის ხმარება ზმნაში. ამდენად, სავარაუდებელია, S2O3 კომბინაციისთვის გვექნოდეს: *შეხჰაბთ ან *შეჰხაბთ; *აღხმართე ან *აღჰხმართე; *მიხჰწერ ან

⁹ გ. ახვლედიანი. ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულში: „ჩვენი მეცნიერები“, # 1, 1923, გვ. 100.

¹⁰ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები. 1953, გვ. 188.

¹¹ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ დაბეჭდილ „ჰაემეტი ტექსტების ნიმუშებში“ ვალ, ვედ | ვიდ ზმნათა მეორე სუბიექტური პირის ფორმები არა გვაქვს, თორემ, სავარაუდებელია რომ მათაც **ხ**- ექნებოდათ ნიშნად, IX საუკუნისა და შემდეგდროინდელ ენაში ხომ სწორედ ასეა საქმე.

¹² დაბეჭდილ ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში 85-მდე ამგვარი შემთხვევა გვაქვს

*მიჰსწერ¹³. ა. შანიძე SiO_3 კომბინაციისათვის ამოსავლად ვარაუდობს *შეცხაბთ ფორმას¹⁴. ამ ვარაუდზე დაყრდნობით ჩვენც პირველად დასახელებულ ფორმებს მივიჩნევთ ამოსავლად. **ხ** და **ჰ** მსგავსი ბგერებია რაკი ფორმათა ერთ წყებაში

#179

ისინი ერთად იხმარებოდნენ, ანალოგიის შედეგად შეიძლებოდა **ხჰ** პრეფიქსები ერთად აღმოჩენილიყვნენ იქაც, სადაც მხოლოდ ერთ-ერთი მათგანი იყო საჭირო და მეორეს არაფერი ესაქმებოდა, ეს კი, რა თქმა უნდა თანდათანობით გამოიწვევდა მათი თავდაპირველი ფუნქციების დაბნელებას და მათ შორის აღრევას. **ხარ**, **ხვალ**, **ხვედ**, **ხვიდ** უძველესი ერთ-პირიანი ფორმებია, რომლებშიც არასდროს არ იყო შესაძლებლობა SiO_3 კომბინაციისა, ამიტომ **ხ**- მეორე სუბიექტური პირის ნიშნად აქ მყარად იდგა და ამ ზმნათა მეტად ხშირი ხმარების გამო აღარ განუცდია აღრევის გავლენა: „როცა რომელიმე მორფოლოგიური ტიპი იცვლება, ამ ტიპის ზოგიერთმა ფორმამ, რომლებიც მყარადაა მეხსიერებაში, შეიძლება განაგრძოს თავისი არსებობა“¹⁵. აღრევას შედეგად მოჰყვებოდა ის, რომ დამოუკიდებლად ხმარების შემთხვევებში ორივე პრეფიქსს გამოიყენებდნენ ორივე ფუნქციით. ე ი, ერთი მხრივ, ხანი აღნიშნავდა როგორც S_2 , ისე O_3 პირებს; ხოლო, მეორე მხრივ, ჰაეც ასევე მოიქცეოდა. შეიძლება ამ მოვლენის გამოძახილად მივიჩნიოთ სვანურის ვითარება, სადაც S_2 პირისათვის ორი ფორმანტი ივარაუდება: **ხ** და **ჰ** პრეფიქსები¹⁶.

ამგვარი მდგომარეობა ისევ **ხ** და **ჰ** ბგერების მსგავსების გამო დიდ ხანს ვერ გაიგრძელოდა. მათი ერთად წარმოთქმა ძნელია და ერთურთი მათგანი უნდა დაკარგულიყო გამარტივებისადმი ენის მუდმივი სწრაფვის გამო. ვფიქრობთ, რომ დიალექტების ერთ წყებაში დაიკარგა **ჰ** და მივიღეთ ხანმეტი კილო თუ კილოები, დიალექტთა მეორე წყებაში კი **ხ** დაიკარგა და ჰამეტი კილო თუ კილოები წარმოიქმნა. ჰამეტი კილო თუ კილოები შეიძლება დასავლურ არეალში ვივარაუდოთ. შდრ. კოლხური, რომელიც „არსებითად ჰამეტი კილოს ჩამომავალა“¹⁷.

ქრონოლოგიურად **ხჰ** პრეფიქსებიდან ერთ-ერთის დაკარგვა ქართულ-კოლხური ერთიანობის ხანაში უნდა ვივარაუდოთ, ე. ი. მას შემდეგ, რაც საერთო ქართველურს სვანური გამოეყო.

¹³ ცნებები, რა თქმა უნდა, პირობითია. ვთქვათ, წერის ცნება მაშინ. ალბათ, არც ექნებოდათ.

¹⁴ ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, 1922-23, გვ. 280.

¹⁵ А. Мейне, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938. გვ. 65.

¹⁶ ა. შანიძე. უმლაუტი სვანურში: არილი, 1925, გვ. 182. ნ. აგრეთვე, ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა, 1931. გვ. 5

¹⁷ ა. შანიძე, ჰამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა... გვ. 360.

თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, მაშინ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართული ენის ძეგლებში დადასტურებული ვითარება, როცა ან **ხ-**, ანდა **ხ-**, **ს-**, პრეფიქსები ორი ფუნქციით S2 და O3 პირების აღსანიშნავად გამოიყენება, ისტორიულად მეორეულია: თავდაპირველად **ხ** მეორე სუბიექტურ პირს აღნიშნავდა, ხოლო **ჰ** — მესამე ობიექტურ პირს.

წარმოდგენილი ვარაუდი უნდა გვიხსნიდეს „ხანმეტობა-ჰაემეტობასთან“ დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხს. კერძოდ, აღარ გაჩნდება კითხვა, რატომ არა გვაქვს ჰაემეტ ძეგლებში ყველა ძირისეული ხანის ნაცვლად ჰაე¹⁸ — ჩვენი მოსაზრება

#180

ხ და **ჰ** ბგერების ურთიერთმიმართების საკითხს ლოკალურად, მხოლოდ S2 და O3 პირების პრეფიქსებში წარმოგვიდგენს. ეს თვალსაზრისი ჰაემეტ ტექსტებში **ხარ** ზმნის არსებობასაც უნდა გვიხსნიდეს.

ჩვენ მხოლოდ ხანისა და ჰაეს ურთიერთმიმართების გარკვევა ვცადეთ, ამიტომ რიგი საკითხი, რომელთაც ეს საინტერესო პრობლემა მოიცავს¹⁹, არ განგვიხილავს.

¹⁸ ჰ ბგერა ქართულ ძირებში ძალიან იშვიათია. ამდენად, საკითხი, რატომ არა გვაქვს ხანმეტ ძეგლებში ყველა ჰაეს ნაცვლად ხანი, არც ისმის. თორემ თავისთავად, ეს კითხვაც სავსებით კანონზომიერია.

¹⁹ კერძოდ, სამეცნიერო ლიტერატურაში აღძრულია საკითხები: რა განსხვავებებია კიდევ ჰაემეტ და ხანმეტ კილოებს შორის: რატომ გაქრა ხანმეტი კილო ასე უკვალოდ, რატომ გვაქვს ხანმეტ ძეგლებში ჰაემეტი ფორმები და ა.შ.